

XƏDİCƏ HEYDƏROVA*

İBN MÜHƏNNA LÜĞƏTİ ƏSASINDA
XIII ƏSR AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİ VOKALİZMİNİN TƏYİNİ

XÜLASƏ

XIII əsrin istedadlı filoloqu olmuş İbn Mühənnə yaşadığı ərazidəki türklərin dilində eşitdiyi 9 sait səs və bunlardan üçünün əsl və ötəri tələffüz olunması haqqında məlumat verir: a, ə, e, ı, i, o (əsl və ötəri), ö, u (əsl və ötəri), ü (əsl və ötəri). O, ərəb dilinə yad olan sait səsləri özünəməxsus şəkildə təhlil edərək izah etməyə çalışır. Bu izahlar çox zaman aydın və dəqiq deyildir. Ərəb əlifbasının ö, o, e, ü, ı səslərini dəqiq ifadə edə bilməməsi dilimizin sait mənzərəsini yaratmağa çətinlik törədir. İbn Mühənnə “ötəri deyiliş” izahını verməklə əslində dilimizə xas olan saitlərin bəzən ötəri tələffüz edilməsi xüsusiyyətini vurğulamış olur. Avropa nüsxələrinin tədqiqatını aparmış P.M.Melioranski e səsini yuxarıdakı sıraya daxil etməsə də, apardığımız araşdırmalar sait fonemin varlığını sübuta yetirir.

Açar sözlər: *İbn Mühənnə lüğəti, sait səslər, XIII əsr Azərbaycan türkcəsi, e saiti.*

Qədim runi, uyğur, manixey və ərəb yazı sistemlərində sait işarələrinin sayı məhdud olmuşdur və bu səbəbdən adıçəkilən əlifbalar əsasında sait səslərin keyfiyyəti haqqında doğru qərar vermək mümkün deyildir. Amma Şərqi Türküstandakı brahmı sillabik əlifbası (hind heca əlifbasının növlərindən biri) ilə qələmə alınmış qədim türk qloslarını araşdırmış A.M.Şerbak bu əlifbada sait səsləri ifadə etmək üçün çoxlu sayda işarələrin olduğunu göstərir. Brahmı yazı sisteminin yeganə çatışmayan cəhəti *i* və *ı* fonemlərini fərqləndirə bilməməsidir. A.M.Şerbakın sözlərinə görə, “qədim türk dillərinin saitlər sistemi kifayət qədər inkişaf etmişdir və müasir variantından çox az fərqlənir” [Шербак: 1970, s.140-142].

Beləliklə, A.M.Şerbak köktürk dilində 16 – 8 qısa və 8 uzun sait səsin olduğunu göstərir: a, o, u, ı, ä, ö, ü, i, a:, o:, u:, i:, ä:, ö:, ü:, i: [bax: Шербак, 1970: s.76]. Gördüyümüz kimi, burda *e* səsi yoxdur. Şerbakdan fərqli olaraq, Ercilasun *e* saitin qədim köktürk dilində olduğunu söyləyir (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) və uzun saitlərin olma ehtimalını təsdiqləyir. Ə səsinin isə (türk dilçiliyində buna qapalı *e* deyilir) bəzi alimlər tərəfindən qəbul edilərək 9-cu sait kimi bu sıraya daxil edildiyini vurğulayır [Ercilasun: 2004, s.177-178].

E səsinin qədim türk dillərində olub-olmaması mübahisə mənbəyi olmuşdur. Son araşdırmalar köktürkcədəki səkkiz əsas saitdən birinin yarımqapalı qısa *e* saiti deyil, qısa *ə* saiti olduğunu təsdiq etmişdir. L.S.Levitskaya isə köktürk vokalizmində qısa *ə* saitin və onun uzun qarşılığı kimi *e*: saitin mövcudluğunu göstərir. O, qəti şəkildə yazır ki, köktürkcədə qısa *ə* və uzun *e*: saitlərinin olması haqqında, hətta kök dilin sonrakı mərhələlərində indiyədək müxtəlif fonetik şəraitlərdə *ə* saitin kombinator dəyişmələrinin (*ε*, *e*) mövcudluğu haqqında daha böyük yəqinliklə danışmaq olar [Əzizov: 2016, s.27-31]. *E* səsi haqqında az sonra söhbət açacağıq.

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, heyderova73@mail.ru

“Türk dillərinin sait fonemlər tərkibi köktürk vokalizminin sonrakı dəyişmələrinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Səkkiz uzun və səkkiz qısa saiddən ibarət olan köktürk vokalizminin sonralar bəzi dəyişikliklərə uğraması nəticəsində ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif sait sistemləri formalaşmışdır. Əksər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də saidlərin pratürk uzanması itmiş, Azərbaycan dilinin saidlər sistemi doqquz normal qısa sait əsasında formalaşmışdır.” [Əzizov: 2016, 27]. Ə.Dəmirçizadə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradıldığı dildə 9 saitin olduğunu təsdiq edir [Dəmirçizadə: 1999].

XIII əsrin istedadlı filoloqu olmuş İbn Mühənnə yaşadığı ərazidəki türklərin dilində eşitdiyi 9 sait səs olduğunu, bunlardan üçünün əsl və ötəri tələffüz olunması haqqında məlumat verir: a, ə, e, ı, i, o (əsl və ötəri), ö, u (əsl və ötəri), ü (əsl və ötəri) [Вах: Мелиоранский: 1900, XXIV]. O, ərəb dilinə yad olan sait səsləri özünəməxsus şəkildə təhlil etməyə çalışmışdır. Bu izahlar çox zaman aydın və dəqiq deyildir. Ərəb əlifbasının ö, o, e, ü, ı səslərini dəqiq ifadə edə bilməməsi dilimizin sait mənzərəsini yaratmağa çətinlik törədir. Bu səbəbdən aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 1.) İbn Mühənnəyə aid olan şərhləri olduğu kimi veririk:

Saitlər		İbn Mühənnənin saidlərə verdiyi xarakteristika	İbn Mühənnənin tətbiq etdiyi transliterasiyası
	Meliöranskiyin transkripsiyası		
a	a	əsl əlif	əlif (ا), fəthə (آ), söz sonunda ۞. Məsələn, qar (قار), qam (قام) “cadugar”. İstanbul nüsxəsində əlifin a səsini ifadə etməsi üçün üzərinə diakritik işarə tətbiq edilmişdir: آ̣. Məs., munda (مندا) “bunda”, əlma (ألما) və s. (ابن مهنّا, 1934: 75).
ə	ä	fəthədən kəsəyə doğru əyilən, sapan (امالة).	əlif (ا), fəthə (آ), söz sonunda ۞ və ى. İbn Mühənnə lüğətinin orfoqrafiyasında əlifin ə səsini verməsi halları çox müşahidə olunur. Məsələn, kəskin (كاسكين), köbək (كوباك) “göbək”, günaş (گناش) və s. Bu, ə-nin Naxçıvan dialektində olduğu kimi bir qədər qalın deyilişi ilə əlaqədar ola bilər. Fəthə ilə əmələ gələn ə səsinə nümunələr: mən (من), bən (بن), bək (بك), ər (ار), ət (ات), ev/əv (أى) və s.

e ön sıra, dilortası (incə), yarımqapa- lı, do- daqlanma- yan	ï	Kəsrəyə (yəni qısa i səsinə – X.Heydərova) bənzer deyil- miş. Fars dilin- dəki <i>şir</i> “süd” sözündəki i- yə bənzerdir, amma daha xəfifdir (ابن مهنا, 1934: 76). ¹	İstanbul nüsxəsinin qrammatik şərh bölməsində ی hərfinin altına bir uzun və bir nöqtəyəbənzər diakritik işarələr qoyulmuşdur (ابن مهنا, 1934: 76). Məsələn, <i>eş</i> (عش), <i>keş</i> (كش) “oxqabı” (<i>farscadır</i>), <i>bəz!</i> (بیز) “qaç, aradan çıx!”, <i>ber!</i> (بیر) “ver”, yer (بیر). Lüğətdən misallar: <i>əvləndi</i> (اولاندى), <i>eşik</i> (ايشيك), <i>enlu</i> (اينلو), <i>eniş</i> (اينش), <i>əvtibi</i> (اوتيبى) “künc-bucaq”, <i>əvgögəsi</i> (اوگوگيسى) “tavan”.
i dilönü (incə), qapalı, dodaqlan- mayan	i	Aydın tələffüz olunan	ی (ای). Söz əvvəlində ا və اى şəklində işlənir. Məsələn, <i>isradı</i> (اسرادی) “izlədi”, <i>iş</i> (ايش), <i>kiş</i> (كيش) “samur, heyvan”, <i>biz</i> (بیز) “deşik açmaq üçün ucu şiş metal alət”, <i>bir</i> (بیر) <i>say</i> . İbn Mühənnə lüğətini izlərkən tarixi i > ə əvəzlənməsini müşahidə etmək mümkündür: <i>ir</i> (اير) → <i>ər</i> , <i>irdəmlik</i> (ايردامليك) → <i>ərdəmlik</i> və s.
ı dilarxası (qalın), dodaqlan- mayan, qapalı	ы	Dodağın vəziyyətinə görə u-dan kəsrəyə (ı sə- sinə) keçid (امالة بلفظة السفة).	Damma və kəsrə hərəkələri samitə eyni anda tətbiq edilmişdir (ç). Sonrakı əlyazmalarda bu işarələrdən istifadə olunmamışdır (Мелиоранский, 1900: XXIV). Məs., <i>qızıl</i> (قرزل), <i>qış</i> (قش) və s.
o dilarxası (qalın), dodaqla- nan, açıq	o ö	Qalınlaşan (تفخيم). Ötəri deyilən.	و, söz əvvəlində ا, ا. Məs., <i>oğlan</i> (أعلان), <i>oş</i> (أوش) “işta, budur”, <i>oq</i> (أوق) “ox” və s. و, او, ö

ö dilönü (incə), dodaqla- nan, açıq	ö	Həmzənin damması kəsəyə çevirən (املة متوسطة).	او, söz əvvəlində Məs., öt (اوت) “öd”.
u dilarxası (qalın), dodaqla- nan, qapalı	y	Əsl, tam tələffüz.	و, söz əvvəlində او, bəzən söz sonunda وا (Мелиоранский, 1900: XXIII). Məs., uz (اوز) “ustad”, buz (بوز), vur! (أور, أوز) Avropa nüsxələrində vur (П.М.Мелиоранский, 1900, s.06), İstanbul nüsxəsində ur (Kilisli nəşri, s. 76). yazılmışdır.
	ẏ	Ötəri deyilən.	او, söz əvvəlində Məs., burğu (برغوا), alğu (الغو) və s.
ü və ya ũ dilönü (incə), qapalı, dodaqla- nan	ÿ və ya ÿ̇	Həmzə vav ilə birləşib incədir (وصل الهمزة بمد خفيف). İbn Mühənnə ü saitinin iki çalarını verir, amma fərqi ayırd etmək olmur (Мелиоран- ский, 1900: XXVI).	Söz ortasında və sonunda او, söz əvvəlində Məs., üt (اوت) “qulaq deşiyi”, üt! (اوت) “ütmək”, yügür! (يُجُر) və s.

Cədvəl 1.

Cədvəl 1-də əks olunan, İbn Mühənnənin aydın şəkildə tələffüzünü verə bilmədiyi e, ũ, ö, ü fonemlərini Melioranski aralıq, ötəri səslər adlandırır və həmin dövrdə bütün türk dillərində işlənən səkkiz saiti (a, ä, o, ö, y, ÿ, ы, i) əsas götürür. Maraqlı burasıdır ki, Melioranski e saitini bu sıraya daxil etmir və ى hərfinin müasir dövrdə müəyyən sözlərdə ifadə etdiyi e səsini ə (ä) kimi verir və misal olaraq eş (ایش) yoldaş) əvəzinə əş, ber (بیر) ver) əvəzinə bər və s. yazır [Мелиоранский: 1900, XXIII-XXIV]. Amma, zənnimizcə, XIII əsrdə Azərbaycan türkcəsində e səsi artıq yaranmış olmalı idi.

İbn Mühənnənin təsvirində e səsinin olmasının bir sübutu lüğətdə iş – eş (yoldaş), kiş (“samur” heyvan) – keş (oxqabı), bir (say) – ber (ver) sözlərinin fərqli tələf-

füzlə deyildiyini bildirmək üçün ayrı-ayrı bəndlərdə verilməsidir (bax: Cədvəl 1), [ابن مهنّا: 1934, s.76].

Maraqlı məqamlardan biri budur ki, İstanbul nüsxəsində *ev* “əv” (أو) [ابن مهنّا: 1934, 106] şəklində yazılır. Amma yenə həmin nüsxədə *evlənmək* sözündəki *e* əlif (ا) və *yə* (ي) birləşməsi (يا) ilə verilir: *evləndi* (ايولاندى). Bu o deməkdir ki, müasir dialektlərimizdə olduğu kimi, İbn Mühənnanın yaşadığı ərazidə də *ev* və *əv* variantları olmuşdur. “Azərbaycan türkcəsində *e* saiti məhdud məqamda, həm də ən az işlənən saitlərdəndir. Əsl Azərbaycan sözlərində *e* saiti ancaq birinci hecada” [Müasir Azərbaycan dili: 2007, s.43] olur. Yuxarıda verilən misallarda da *e* saiti yalnız birinci hecada yer almışdır.

E.Əzizov belə hesab edir ki, köktürkə məxsus uzun *ə*: saiti Azərbaycan dilində qısalaraq yarımqapalı *e* saitinə çevrilmişdir: *bə:l* “beş” > *beş*, *ə:l* “tayfa ittifaqı” > *el* “xalq”, *bə:l* “bel” > *bel*, *bə:r-* “vermək” > *ver-*, *kə:t-* “getmək” > *get-*, *yə:r* “yer” > *yer*, *kə:ŋ* “gen” > *gen*, *yə:ti* “yeddi” > *yeddi* [Əzizov: 2009, s.30].

Amma bu hansı dövrdə baş vermişdir? Baxmayaraq ki, Melioranskinin təqdim etdiyi sait sistemində *e* səsi yoxdur, nəzərə almaq lazımdır ki, hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğari oğuzların fars sözlərindən çox istifadə etməsindən şikayətli idi [bax: Kaşğari: 2006, 144]. Elm və din dili olan ərəb dilindəki *ey* diftonqunun da (*eyn* “göz”, *beynə* “arasında”, *Bəhreyn* və s.) təsirini nəzərə almaq lazımdır. Elə isə XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan türklərinin vokalizmində *e* səsinin əmələ gəlməsi mümkün deyildimi?

B.Çobanzadə İbn Mühənnə lüğəti ilə bağlı tədqiqatında Kaşğarinin və Əbu Həyyanın lüğətləri əsasında orta əsr qıpçaq və oğuz dialektlərinin təsvirini verərkən *e* səsinin varlığını nümunələrdə (*Elkin*, *ben bardım*) əks etdirmişdir [bax: Çobanzadə: 2007, s.62]. “Dədə Qorqud” dastanının dilindəki saitlərdən bəhs edən Ə.Dəmirçizadə yazır: “Nəzərdən keçirilən sözlərin əksərən əsas lüğət fonduna mənsub olması, indi də eyni sait səslə tələffüz edilməsi və çox vaxt hətta şivələrdə bu sözlərin tələffüzündə saitlərdə əsaslı fərqi olmaması və ya olan fərqlərin qanunauyğunluq əsasında izah edilə bilməsi ümumxalq dilinin ilk nümunələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaradıldığı dildə də, əsasən a, ə, e, i, ı, o, ö, u, ü sait fonemlərinin mövcud olduğunu təsdiq edir.” [Dəmirçizadə: 1999, s.33].

Beləliklə, XIII əsrin istedadlı filoloqu olmuş İbn Mühənnə yaşadığı ərazidəki türklərin dilində eşitdiyi 9 sait səs olduğu və bunlardan üçünün əsl və ötəri tələffüz olunması haqqında məlumat verir: a, ə, e, ı, i, o (əsl və ötəri), ö, u (əsl və ötəri), ü (əsl və ötəri) [Мелиоранский: 1900, XXIV]. O, ərəb dilinə yad olan sait səsləri özünəməxsus şəkildə izah etməyə çalışır. Bu izahlar çox zaman aydın və dəqiq deyildir. Ərəb əlifbasının ö, o, e, ü, ı səslərini dəqiq ifadə edə bilməməsi dilimizin sait mənzərəsini yaratmağa çətinlik törədir. İbn Mühənnə “ötəri deyiliş” izahını verməklə əslində dilimizə xas olan saitlərin bəzən ötəri tələffüz edilməsi xüsusiyyətini vurğulamış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Əbdülzəl. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Elm Nəşriyyatı. Bakı 1999, 140 səh.
2. Çobanzadə Bəkir. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 368 səh.
3. Ercilasun, Ahmet B. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları / 603, Araştırma - İnceleme / 50. ISBN 975-338-589-7. Baskı I Ankara 2004. 488 səh.
4. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı: "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2016, 348 səh.
5. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Ramiz Əskərin tərcüməsi. Bakı, "Ozan", 2006, I cild.
6. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. I hissə. Bakı-2007, Şərq-Qərb Nəşriyyatı. 252 səh.
7. Мелиоранский П.М. Араб филолог о турецком языке. Санкт-Петербург, 1900. 217 səh.
8. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. М.: Наука, 1970, 204 с.
9. السيد جمال الدين ابن مهنا. كتاب حلية الانسان و حلية اللسان. Kilisli nəşri, 1934.

Khadija HEYDAROVA

**DEFINITION OF AZERBAIJANI VOCALISM OF THE 13TH CENTURY
(BASED ON IBN MUHANNA'S DICTIONARY)**

SUMMARY

The talented philologist of the 13th century Ibn Muhanna, having studied the language of the Turkish-Azerbaijanis, where he lived and was a state official during the time of the Khulakis, gives information about 9 vowels (a, ə, e, ı, i, o, ö, u, ü), three of which (o, u, ü) are pronounced in two ways. He tries to explain vowels alien to Arabic by analyzing them in his own way. These explanations are often unclear. Since the three-vowel Arabic alphabet is unable to reflect the exact pronunciation of 9 Turkish-Azerbaijani vowel phonemes, which makes it difficult to create an overview of the vocalism of the Azerbaijani language. Ibn Muhanna, explaining the peculiarities of pronunciation, emphasizes the fact that some vowels are sometimes pronounced fluently, which is still a characteristic phonetic phenomenon for the modern Azerbaijani language.

P. M. Melioransky, who studied the European manuscripts of the Ibn Muhanna's glossary, did not include the sound "e" in the above list of vowels, but our study proves the existence of this phoneme.

Keywords: *Ibn Muhanna's glossary, vowels, Azeri Turkic language of the 13th century, vowel e.*

Хадиджа ГЕЙДАРОВА

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ВОКАЛИЗМА XIII ВЕКА
НА ОСНОВЕ СЛОВАРЯ ИБН МУХАННЫ**

РЕЗЮМЕ

Талантливый филолог XIII века Ибн Муханна, изучив язык тюрков в местах своего проживания, даёт информацию о 9 гласных (а, ә, е, і, і̇, о, ö, у, ü), три из которых (о, у, ü) произносятся двояко. Он пытается объяснить чуждые арабскому языку гласные, анализируя их по своему. Эти объяснения часто неясны и неточны. Нечеткое выражение арабским алфавитом звуков ö, о, е, ü, і̇ затрудняет создание обзора вокализма азербайджанского языка. Ибн Муханна, объяснив особенности «беглого произношения», подчеркивает тот факт, что гласные азербайджанского языка иногда произносятся бегло. П.М.Мелиоранский, изучавший европейские экземпляры словаря Ибн Муханны, не включил звук «е» в приведенный выше список гласных, но проведенное нами исследование доказывает существование этой гласной фонемы.

Ключевые слова: *словарь Ибн Муханны, гласные, азербайджанский тюркский язык XIII века, гласный е.*